

IDRIES SHAH

CALEA SUFITĂ

Traducere din limba engleză,
note și îngrijire ediție:

STELA TINNEY

EDITURA HERALD
București

CUPRINS

PREFAȚĂ	5
INTRODUCERE	17

I

STUDIUL SUFISMULUI ÎN OCCIDENT	19
--------------------------------	----

II

AUTORII CLASICI

El Ghazali	63
Omar Khayyam	72
Attar din Nishapur	76
Ibn El-Arabi	90
Saadi din Shiraz	97
Hakim Jami	108
Hakim Sanai	113
Jalaludin Rumi	116

III

CELE PATRU MARI ORDINE

Date preliminare	129
Ordinul Cishti	133
Ordinul Qadiri	145
Ordinul Suhrawardi	156
Ordinul Naqshbandi	163

IV PRINTRE MAESTRI	187
-----------------------	-----

V POVEȘTILE-ÎNVĂȚĂTURI	227
---------------------------	-----

VI TEME PENTRU CONTEMPLAȚIE SOLITARĂ	
---	--

Teme pentru contemplație solitară	253
Caiet sufit	264

VII RECITĂRI DE GRUP	273
-------------------------	-----

VIII SCRISORI ȘI CUVÂNTĂRI	297
-------------------------------	-----

IX ÎNTREBĂRI ȘI RĂSPUNSURI DESPRE SUFISM	
Sufismul și Islamul	327
Înțelegerea profundă	331

PREFAȚĂ

Lucrarea de față reunește o sumă de texte, alese și traduse de Idries Shah, provenind din tradiția islamică, și anume din acea parte a ei cunoscută în Occident mai ales sub numele de *sufism*. Dar ce este sufismul? Ce este un sufi?¹

Pentru a aduce câteva lămuriri preliminare, utile credem, am consultat lucrări aparținând unor autorități în domeniu. Prima și cea mai importantă contribuție îi aparține lui René Guénon, din al cărui articol intitulat „L'ésotérisme islamique” (publicat prima oară în *Cahiers du Sud*, 1947, p. 153-154) vom cita în cele ce urmează. De asemenea, am consultat volumul *The Whirling Dervishes* (New York: Macmillan, 1975) de Ira Friedlander, precum și articolul intitulat „Căile în esoterismul musulman” de Charles-André Gilis (tradus în română de T. Ghiondea), apărut în revista *Connaissance des Religions*. Iată ce spun, așadar, cei avizați:

„Dintre toate doctrinele tradiționale, doctrina islamică semnalează poate cel mai clar distincția dintre cele două părți complementare ce pot fi numite exoterism și ezoterism”, spune Guénon în articolul sus-amintit, adică învățătura exterioară și cea interioară. În termeni arabi, acestea sunt „*es-shariya*, adică, literal, «drumul mare», comun tuturor, și *el-haqîqah*, adică «adevărul»

¹ În această traducere, s-a folosit termenul *sufi* numai ca substantiv, nearticulat sau cu articol nehotărât singular; pentru plural, am considerat mai potrivită forma (niște) *sufi(i)*, iar pentru a forma adjectivul, am folosit aceeași temă terminată în *t*, *sufit*, -ă, -ți, -te. Termenul *sufism* este folosit pentru a desemna ansamblul doctrinei și practicii sufite. (N. tr.)

interior, rezervat elitei, nu în virtutea vreunei decizii mai mult sau mai puțin arbitrară, ci prin însăși natura lucrurilor, întrucât nu toți posedă aptitudinile sau «calificările» necesare pentru a-l cunoaște. Adesea, pentru a le exprima caracterul «exterior» și respectiv «interior» – continuă Guénon – ele sunt comparate cu «coașa» și «miezul» sau cu o circumferință și centrul său.

Shariya include tot ceea ce limbajul occidental desemnează ca fiind propriu-zis religios, în special latura socială și legislativă care, în Islam, se integrează în religie într-un mod fundamental. Se poate spune așadar că aceasta este înainte de toate o regulă de acțiune, în vreme ce *haqîqah* este cunoașterea pură; dar să înțelegem bine, tocmai această cunoaștere îi conferă exotericului – *shariya* – sensul superior și profund și însăși rațiunea de a fi. Astfel, chiar dacă participanții la tradiție nu sunt conștienți de el, *haqîqah* – adevărul ezoteric – îi este efectiv principiul, așa cum centrul este principiul circumferinței.”

Acesta nu este însă singurul conținut al ezoterismului islamic, arată mai departe Guénon. Pe lângă *haqîqah*, el include „și mijloacele cu ajutorul cărora se poate ajunge la el. Ansamblul acestor mijloace este numit *tariqah*, [ceea ce înseamnă] «cărare» sau «cale» conducând de la *shariya* la *haqîqah*. Dacă reluăm simbolul circumferinței, *tariqah*-ua va fi reprezentată de raza ce unește circumferința cu centrul. Se vede din această analogie că fiecărui punct de pe circumferință îi corespunde o rază și că toate razele, și ele în număr indefinit, ajung în aceeași măsură la centru. Se poate spune că aceste raze sunt tot atâtea *туруq* adaptate ființelor situate în diverse puncte ale circumferinței, conform diversității firilor lor individuale. Tocmai de aceea se spune că «sunt tot atâtea cărări către Dumnezeu câte suflete de oameni» (*et-tu-ruqu ila 'Llahi bani Adam*); așadar, căile sunt multiple și cu atât mai diferite între ele, cu cât sunt luate mai aproape de punctul lor de pornire situat pe circumferință, dar scopul este unic, căci nu există decât un singur centru și un singur adevăr.” Vom regăsi aceste

turuq în prezentul volum, sub numele de ordine (inițiatice), în special în secțiunea intitulată *Cele patru mari ordine*.

Pe măsură însă ce ființele avansează pe cale, se arată în continuarea articolului, „diferențele inițiale se șterg odată cu «individualitatea» însăși (*el-inniyah*, de la *ana*, „eu”), adică odată cu atingerea stărilor superioare de ființă, când atributele creaturii – care nu sunt propriu-zis decât limitările ei – dispar (*el-fanâ* sau „extincția”) pentru a nu mai lăsa să subziste decât cele ale lui Allah (*el-baqâ* sau „permanența”), ființa identificându-se cu acestea în personalitatea¹ sau esența ei (*edh-dhat*)”. Printre aceste ființe, unele își asumă rolul de maestru spiritual, *sheik*; le vom regăsi în toate secțiunile acestui volum, dar cea intitulată *Printre maeștri* le este în mod special dedicată.

Așadar, luate în ansamblu, *tariqah* și *haqîqah*, mijloacele și scopul, formează ceea ce în arabă se desemnează prin termenul general *et-tasawwuf*, care nu poate fi tradus, spune Guénon, decât prin „inițiere”. Mai departe, arată același autor, „termenul de sufism s-a încetățenit în Occident pentru a desemna în mod special ezoterismul islamic, în vreme ce *tasawwuf* se poate aplica oricărei doctrine ezoterice și inițiatice, oricărei forme tradiționale i-ar aparține. Acest termen prezintă însă un neajuns supărător: terminația *ism* evocă aproape inevitabil ideea unei doctrine proprii unei oarecare școli (filozofice), când în realitate nu e nici decum vorba de așa ceva, școlile nefiind aici decât acele «căi», *turuq*, adică metode diverse de realizare, realizarea însăși fiind una întrucât «doctrina Unității e unică» (*et-tawhîdu wâhidun*)”.

„În ce privește cuvântul *sufi*, trebuie remarcat de la început – explică Guénon – că nimeni nu-și poate zice lui însuși *sufi*, decât din pură ignoranță, căci ar dovedi prin însuși acest fapt că nu este efectiv unul, această calitate fiind, în mod necesar, un secret (*sirr*)

¹ Guénon folosește acest termen în sensul său strict etimologic, de la *persona*, numele latin al măștii de teatru, „prin (care) sună” vocea identității (mitice) de dincolo de ea. I-am mai putea spune *numenalitatea* ființei, situată deasupra și dincolo de individualitatea condiționată de nume și formă. (*N. tr.*)

între veritabilul sufi și Allah. Cineva poate vorbi despre el însuși cel mult ca *mutasawwuf*, termen aplicabil oricui a intrat pe «calea inițiativă», pe orice treaptă s-ar afla. Un sufi în adevăratul înțeles al cuvântului însă e doar acela care a ajuns la treapta ultimă [...]». Această treaptă ultimă aflată la „vârful ierarhiei inițiatice” este „Identitatea supremă, starea absolut permanentă și necondiționată, dincolo de limitările oricărei existențe contingente și trecătoare” – și aceasta este, afirmă încă o dată Guénon, „starea veritabilului sufi”.

„I s-au atribuit acestui cuvânt – spune tot Guénon – origini diverse; dar chestiunea e insolubilă din punct de vedere istoric și lingvistic. [...] În realitate, trebuie să vedem aici o denumire pur simbolică, un fel de «cifru» dacă vrem, căruia nu este nevoie să-i găsim o derivație lingvistică propriu-zisă. Acest caz nu e de altfel unic, putându-se găsi cazuri comparabile în alte tradiții. Cât despre așa-zisele etimologii ale cuvântului *sufi* – reia același autor – acestea nu sunt în fond decât asemănări fonetice care, de altfel, conform legilor unui anumit simbolism, corespund efectiv unor relații între diverse idei asociate mai mult sau mai puțin direct cu termenul *sufi*”.

După Friedlander, „unii susțin că *sufi* vine de la veșmântul de lână (*suf* înseamnă lână în arabă) purtat de aceste ființe sfinte. Alții preferă să creadă că vine de la *sophos*, cuvântul grecesc pentru înțelepciune” (*op. cit.*, p. 15).

„Dat fiind însă caracterul limbii arabe – spune mai departe Guénon – sensul prim și fundamental trebuie să fie dat de numere; or, lucru într-adevăr remarcabil, valoarea numerică a cuvântului *sufi* este echivalentă cu cea a termenului *El-Hekmah el-ilahiyah*, adică „Înțelepciunea divină”. Un veritabil sufi este, așadar, cel care posedă această Înțelepciune sau, altfel spus, este *el-ârif bi’Llah*, «cel care cunoaște prin Dumnezeu», căci El nu poate fi cunoscut decât prin El însuși; și aceasta este treapta supremă și «totală» în cunoașterea adevărului, *haqîqah*”.

Am văzut pe scurt ce este sufismul și ce este un sufi. Înainte de a merge mai departe, să fixăm tot cu ajutorul lui Guénon câteva trăsături importante. „Mai întâi, sufismul nu este nicidecum ceva «supra-adăugat» doctrinei islamice, ceva venit din afară și a posteriori, ci, dimpotrivă, este o parte esențială a acesteia care, fără el, ar fi efectiv incompletă, și anume incompletă tocmai la partea superioară, adică în chiar principiul său. [...] Tradiția indică explicit că ezoterismul, ca și exoterismul, provine din însăși învățătura Profetului și că, de altfel, orice autentică *tariqah* posedă un lanț (*silsilah*) de transmitere inițiativă prin care se leagă în fond tot de acesta, printr-un număr mai mic sau mai mare de «verigi». Chiar dacă, în cursul existenței lor, unele *turuq* au împrumutat efectiv sau, mai bine zis, au adaptat unele amănunte ce țin de metoda lor particulară (chiar dacă și aici asemănările se pot explica la fel de bine prin posesia unor cunoștințe similare, în special legate de «știința ritmului» cu diversele ei ramuri), acest fapt nu are decât o importanță secundară și nu afectează esențialul. Sufismul este tot atât de arab precum Coranul, în care își are principiile nemijlocite; dar, pentru a le găsi, Coranul trebuie înțeles și interpretat după *haqîqah*, ce îi constituie sensul profund, și nu doar prin procedeele lingvistice, logice și teologice ale «savanților de exterior», sensul literal al termenului *ulamâ ez-zahir*, sau ale doctorilor în *shariah*, a căror competență nu se extinde dincolo de domeniul exoteric.”

„În continuare – ne avertizează același autor – trebuie remarcat faptul că ezoterismul islamic, contrar unei opinii mult prea răspândite în Occident, nu are nimic în comun cu misticismul.¹ [...] Acesta aparține în întregime, prin definiție, domeniului religios și ține deci de exoteric; iar scopul către care tinde e departe

¹ Însuși Idries Shah pare să confunde uneori doctrina ezoterică cu misticismul (vezi introducerea pe care i-o face lui El Ghazali). Cititorul este rugat să rețină cele spuse aici de pana autorizată a unui mare maestru spiritual – l-am numit pe Guénon – și să le aplice oriunde este nevoie în text, corectând astfel unele erori de interpretare. (N. red.)

de a fi de ordinul cunoașterii pure. De altfel, «misticul» are o atitudine pasivă și se mulțumește să primească ceea ce îi vine oarecum spontan și fără vreo inițiativă din partea-i; prin urmare, el nu poate avea o metodă; și nu poate exista așadar *tariqah* mistică, lucru de neconceput pentru că este în fond contradictoriu. În plus, misticul este întotdeauna izolat, prin însuși caracterul «pasiv» al «realizării» sale; el nu are nici *sheik* sau maestru spiritual, nici *silsilah* sau lanț prin care să i se transmită *baraka* sau „influența spirituală.” [...] Transmiterea regulată a acesteia este de altfel ceea ce caracterizează în mod esențial inițierea și chiar ceea ce o constituie în propriu: iată de ce s-a folosit acest cuvânt pentru a reda *tasawwuf*. Ezoterismul islamic, ca de altfel orice ezoterism, este inițiativ și nu poate fi altceva”.

„Doctrina inițiativă – arată mai departe Guénon – este în esență pur metafizică în sensul veritabil al cuvântului; dar, în Islam, ca și în celelalte forme tradiționale, ea comportă totodată, cu titlul de aplicații mai mult sau mai puțin directe la diverse domenii contingente, un întreg ansamblu complex de științe tradiționale. Aceste științe sunt ca și «suspendate» de principiile metafizice de care depind și de la care derivă în întregime, toată valoarea lor reală reieșind tocmai din această «ratașare» și din «transpunerile» pe care le permite ea. Astfel, ele formează o parte integrantă – firește, de un rang secundar și subordonat – din doctrină și nicidecum adăugiri mai mult sau puțin artificiale și superflue, [...] a căror încorporare în sufism constituie pentru unii o enigmă indescifrabilă. Așa este știința numerelor și a literelor, care se regăsește într-o formă comparabilă numai în Cabala ebraică, grație afinității dintre limbile cu ajutorul cărora se exprimă aceste două tradiții, limbi a căror înțelegere profundă poate fi dată doar de această știință. Așa sunt și diversele științe cosmologice incluse în parte în ceea ce se desemnează îndeobște prin «hermetism»” (de pildă alchimia și astrologia).

INTRODUCERE

*Un sufi este cel care face tot ce fac ceilalți –
când e necesar. De asemenea, el face tot ce nu
pot face ceilalți – când e indicat.*

Nuri Mojudi

Atât de mulți oameni se declară șocați de învățătura sufită, încât suntem nevoiți să tragem concluzia că vor să fie șocați. Alții, din motive mai evidente, simplifică lucrurile într-atât, încât „sufismul” lor este doar un cult al iubirii, sau al meditației, sau a ceva tot atât de selectiv.

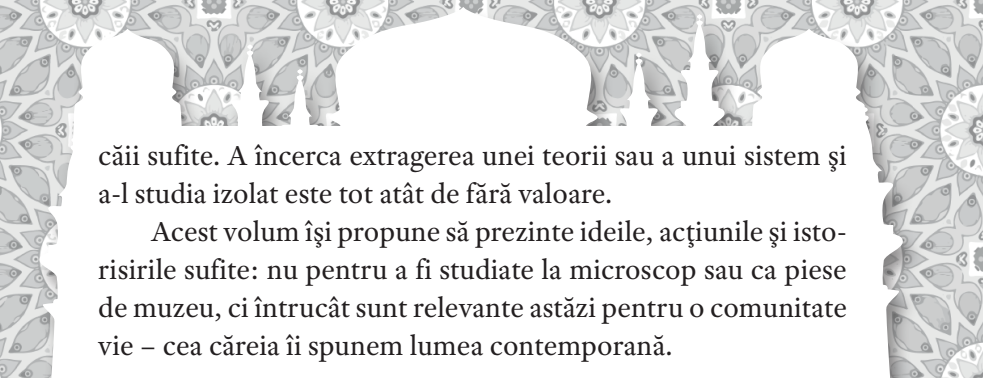
Dar cel care privește dezinteresat la varietatea de acțiuni și manifestări ale sufismului poate vedea foarte clar caracteristica lor comună.

Înțelepții, școlile, scriitorii, învățăturile, umorul, mistica și formulările ce aparțin de sufism văd în ansamblul lor preocuparea față de relevanța socială și psihologică a unor idei umane.

Fiind un fiu al „non-timpului” și al „non-locului”, înțeleptul sufite își pune în lucrare experiența în cadrul culturii, al țării, al climatului în care trăiește.

Studiul activității sufite în unele culturi „exotice” are valoare numai pentru cei care activează în domeniul limitat al erudiției. A considera activitățile sufite ca fiind doar niște fenomene religioase, literare sau filozofice nu va duce decât la răstălmăcirii ale

căii sufite. A încerca extragerea unei teorii sau a unui sistem și a-l studia izolat este tot atât de fără valoare.

Acest volum își propune să prezinte ideile, acțiunile și istorisirile sufite: nu pentru a fi studiate la microscop sau ca piese de muzeu, ci întrucât sunt relevante astăzi pentru o comunitate vie – cea căreia îi spunem lumea contemporană.

Idries Shah

PARTEA I

Studiul Sufismului în Occident

(Partea I a fost tradusă din limba engleză de Ciprian Baciuc.)

Teorii despre sufism

Să ne imaginăm un căutător, un om care nu cunoaște ideile sufiste și care a auzit recent despre sufism. Acesta are trei posibile surse de materiale. Prima sursă ar fi bibliografiile și lucrările scrise de oamenii care s-au specializat pe acest subiect. A doua ar putea fi organizațiile care pretind că predau sau practică sufismul sau care îi folosesc terminologia. A treia ar fi indivizi sau poate grupuri de oameni, nu întotdeauna din țările din Orientul Mijlociu, despre care se spune că sunt sufiți. S-ar putea să nu îi fi fost încă indusă ideea că sufismul este etichetat drept „misticism mahomedan” sau „cultul dervișilor”.

Ce învață acest om și care sunt chestiunile cu care se confruntă?

Unul dintre primele lucruri pe care el le-ar descoperi este că însuși cuvântul „sufism” este unul nou, un neologism german apărut în 1821.¹

¹ Thöluck, F. A. G., *Sufismus sive Theosophia Persarum pantheistica* (Berlin, 1821) (în latină).

Niciun sufist care nu cunoaște limbile occidentale nu ar putea probabil să-l recunoască la prima vedere. În loc de sufism, studentul nostru ar putea avea de a face cu termeni precum „Qadirii”, numiți după fondatorul unui anumit ordin, [fondator] care a murit în 1166. Cercetătorul ar putea să întâlnească referiri la „oamenii adevărului”, „maestrii” sau poate despre „cei apropiați”. O altă posibilă descoperire este fraza din arabă *Mutassawif*: „cel care se străduiește să devină sufist”. Există organizații numite „the Builders” (Constructorii), „the Blame-worthy” (Condamnabilii, Oamenii Vinii), care prin alcătuire și uneori chiar printr-un simbolism minor se aseamănă cu societățile și cultele occidentale precum Francmasoneria.¹

Aceste denumiri pot suna straniu și nu întotdeauna într-un mod fericit, în urechea occidentalului contemporan. Chiar și numai acest fapt este o problemă psihologică reală, cu toate că este una ascunsă. Pentru că nu este niciun apelativ standard pentru sufism, cercetătorul ar putea să-și îndrepte atenția către însuși cuvântul „sufi” și să descopere că brusc a devenit un curent acum aproape o mie de ani² – atât în Orientul Mijlociu, cât și în Europa de Vest³ – și este încă folosit în general să descrie îndeosebi cel mai bun produs al anumitor idei și practici, în niciun caz delimitate

¹ Ritualurile masonice, cuvintele, termenii, etc., pot fi de cele mai multe ori „decodate” prin folosirea sistemelor sufiste. Pentru exemple și referințe vezi cartea mea *The Sufis* (New York, 1964; Londra, 1966), pp. xix, 50, 178, 179, 182, 183, 184, 186, 188. Potrivit tradiției (vezi J. P. Brown, *The Darvishes* [Londra, 1927], p. 229) zidarii sufiști (masoni) au o împuternicire din partea Marii Loje din Tiberias, ai cărei membrii au fugit acolo în urma distrugerii Ierusalimului. Ei au devenit foarte cunoscuți în Orientul Apropiat prin Zounoun (Dhun-Nun) (decedat în 860).

² Potrivit poetului și maestrului sufist Jami din secolul al XV-lea (în lucrarea sa *Nahfat el-Uns*). Sheikh Suhrawardi datează cuvântul în secolul al IX-lea, cuvântul nefiind suficient de bine stabilit pentru a fi găsit în dicționarele dintr-o perioadă atât de timpurie. Imam Qushairi, în al său *Rasail*, plasează apariția cuvântului în jurul anului 822 d. Hr. Sufiștii timpurii au folosit multe nume, inclusiv „așemănătorii”, „pustnicii”, „virtuoșii”, „cei apropiați”.

³ E.g., la Ibn Masarra din Córdoba (Spania) (883-931). Pentru influențe sufiste în Europa vezi e.g., Garcin de Tassy, *Introduction to Mantic-Uttair (Parliament of Birds)* (Paris, 1864).

de ceea ce oamenii numesc în mod convențional „religios”. El va găsi o multitudine de definiții ale cuvântului, dar problema lui este acum inversată: în loc să aibă de a face cu o simplă denumire de o vechime nu foarte mare, el găsește atât de multe descrieri despre „sufi” încât ar putea foarte bine să nu aibă deloc [o idee clară].

Potrivit anumitor autori, și aceștia sunt în majoritate, „sufi” provine din cuvântul arab pronunțat *suf*, care literalmente înseamnă „lână”, referindu-se la materialul din care erau făcute robele simple ale primilor mistici musulmani.¹ Acestea, se susține mai departe, au fost făcute din lână având drept model hainele sihaștrilor creștini care trăiau în număr foarte mare în deșerturile siriene și egiptene și în alte părți din Orientul Apropiat și Mijlociu.

Dar această definiție, oricât de plauzibilă ar părea, nu ar rezolva problema noastră legată de nume, ca să nu mai vorbim de idei, în sufism. Cu toate acestea, unii lexicografi la fel de importanți insistă că „lâna este haina animalelor”² și scot în evidență că obiectivul sufismului este de a perfecționa sau împlini mintea umană, nu emularea unei turme și că sufiștii, întotdeauna conștienți de simbolism, nu ar adopta niciodată un astfel de nume. În plus, mai este și faptul incomod prin care „Companionii băncii”³ – *Ashab as-Safa* – ar fi din punct de vedere tradițional sufiștii din timpul lui Mohamed (care a murit în 632 d. Hr.). Se spune că

¹ *Suf* = lână. Formaliștii din Orient și Occident au adoptat frecvent această etimologie, care prin urmare apare adesea în cărțile de referință ca derivare.

² „Lâna este veșmântul animalelor”, „As-Suf libas al-Inam” - citat în arabă din *The Revelation of the Veiled* de Hujwiri. Vezi Sirdar Ikbal Ali Shah, *Islamic Sufism* (Londra, 1933), p. 17.

³ Aceasta și alte derivări au fost folosite chiar de sufiști, explicând că „bancă” nu este cuvântul original, ci echivalentul cel mai apropiat pe care Companionii l-au putut găsi la propriul lor cuvânt pentru ei înșiși. „Ashab as-Safa” mai poate fi tradus și prin „companionii sau oamenii verandei”. Termenul „as-Safa” desemnează un spațiu deschis pe trei părți, acoperit cu frunze de palmier, care oferea umbră, un fel de terasă sau verandă, care era situat în partea din spate a moscheii Al-Masjid an-Nabawi din Medina. Aici obișnuiau să se adune prietenii lui Mohamed, oameni care renunțaseră la toate bunurile lumești și care nu aveau alt adăpost. (*N. tr.*, Ciprian Baciuc)

s-au format într-un grup ezoteric în anul 623 și că numele lor este o derivare a frazei *Ashab as-Safa*. Deși unii gramatici au scos în evidență că originea bazată pe cuvântul „lână” este din punct de vedere etimologic mult mai verosimilă – și mult mai probabilă decât, să spunem, derivarea din *safwa* („evlavie”), or chiar *saff* (contras din fraza „primul rang dintre cei vrednici”) – alții au contestat aceste păreri pe motiv că pseudonimele nu trebuie să se supună regulilor ortografiei.

Numele este important pentru că el reprezintă o introducere în ideile (sufiste), după cum vom vedea imediat. Până una alta, haideți să ne uităm la asocierile lui. Sufiștii susțin că un anumit tip de activități mentale și de alt fel pot produce, în niște condiții speciale și cu eforturi specifice, ceea ce este numit drept activitate superioară a minții, conducând la percepții speciale al căror sistem se află într-o stare latentă în omul obișnuit. Sufismul este prin urmare transcenderea limitărilor obișnuite.¹ Nu este deloc surprinzător, că în consecință, cuvântul „sufi” a fost asociat de unii cu termenul grecesc pentru iubirea divină (*sophía*) și de asemenea cu termenul cabalistic ebraic *Ain Sof* („infinitul absolut”). Problemele cercetătorului la acest nivel nu s-ar reduce dacă ar afla că se spune, cu toată autoritatea *Jewish Enciclopedia* (*Enciclopedia ebraică*), faptul că experții evrei privesc Cabala și Hasidimul – misticii iudaici – ca originând din sufism sau dintr-o tradiție identică.²

¹ Funcții mai înalte ale minții: e.g., cf. cupletul persan, *Ba Murshid beshudi Insan / Be Murshid mandi Haiwan* („Cu un Ghid tu poți deveni un om adevărat, fără unul vei rămâne un animal.”); cf. Rumi: „Din tărâm în tărâm omul a umblat, ajungând la starea lui robustă de judecată prezentă, bine informată – a uitat formele anterioare de înțelegere. În același fel el trebuie să treacă dincolo de formele percepției curente... Există o mie de alte forme ale minții...”; și cf. Mathnavi-i-Maana, în *Couplets of Inner Meaning* („Cupletele înțelesului ascuns”): „Gradul de necesitate determină dezvoltarea organelor în om... prin urmare crește-ți necesitatea”.

² *Jewish Enciclopedia*, vol. XI, pp. 579, 580, 581 et passim. Înțelepții evrei considerați de cărturarii occidentali drept continuatori ai școlii sufiste spaniole îi include pe: Juda Halevi din Toledo, în a sa *Cuzari*; Moses ben Ezra din Gra-